

ЗМІСТ

Передмова	7
Вступ	11
ЮРІЙ ГОРЛІС-ГОРСЬКИЙ — ЗАГАДКОВИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ХОЛОДНОГО ЯРУ	21
МОТРОНИНСЬКИЙ МОНАСТІР — СЕРЦЕ ХОЛОДНОГО ЯРУ	32
ХОЛОДНОЯРСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ	46
ОТАМАНИ Й ПОВСТАНЦІ ГАЙДАМАЦЬКОГО КРАЮ В БОРОТЬБІ ПРОТИ РОСІЙСЬКИХ ОКУПАНТІВ	93
ЗАЛИШЕНЦІ ПРОТИ РОСІЙСЬКИХ БІЛЬШОВИКІВ	162
Замість висновків	209
Архівні документи	212
Его-документи (мемуари, листування, щоденники)	215
Бібліографія	217

ПЕРЕДМОВА

Після відновлення незалежності України 1991 р. про повстанську боротьбу в Холодному Яру було видано чимало науково-популярних книжок і публікацій. Першим увагу до цієї проблематики привернув дослідник Роман Коваль, який став ініціатором видань роману Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр» і подав до них дослідницькі коментарі, чим викликав величезний інтерес до подій Української революції 1917–1921 рр. на території Холодного Яру. Р. Коваль ознайомив широкий загал не лише з романом Ю. Горліса-Горського «Холодний Яр», а й з різними видами джерел (усними, документальними, візуальними), які стосувалися історії боротьби холодноярських повстанців з окупантами у добу визвольних змагань 1917–1922 рр. Він написав чимало біографічних нарисів, присвячених учасникам перших визвольних змагань. Організація заходів у Холодному Яру з 1995 р. сприяла популяризації епізодів жертовної боротьби українських

повстанців проти російських окупантів у Холодному Яру, які тривали тут до середини 20-х рр. ХХ ст.

Наступні дослідники сторінок історії холодноярських повстанців не оминули вагомої спадщини Р. Ковалю, а суттєво доповнили та уточнили її. Серед найбільш ґрунтовних праць варто відзначити насамперед роботи Сергія Луніна, Олександра Солодара, Михайла Шитка, Сергія Корновенка.

Автор цієї книжки захопився тематикою повстанської війни в Холодному Яру саме під впливом видань і досліджень Р. Ковалю, а праці інших згаданих дослідників теж підживлювали інтерес до тематики Холодного Яру. Географічна близькість Кропивницького, міста в якому народився і живе автор, сприяла поїздкам до Холодного Яру, створювала ефект дотику до історії місцевості, яка була одним із потужних і впливових центрів боротьби за незалежність України впродовж кількох століть. А виявлення інформації про участь земляків у визвольній боротьбі Холодного Яру розпалювала інтерес до теми.

Тому на пропозицію видавництва написати книжку про Холодний Яр автор погодився без вагань. Задум видання, присвяченого білим плямам визвольної боротьби в Холодному Яру, виник давно. У 2016 р. автор підготував наукову публікацію «Холодний Яр в історії Української революції 1917–1920-х рр.: історіографічна традиція та інновації осмислення», у якій проаналізував історіографію проблематики й привернув увагу до низки дискусійних сюжетів, присвячених аналізу фрагментів історії Холодноярської повстанської організації.

Основна ідея цієї книжки — висвітлення маловідомих і контрверсійних, за оцінками дослідників, тем, пов'язаних з історією Холодноярської повстанської

організації (Холодноярської республіки) та причетних до неї особистостей. Про які ж білі плями мова? Перша стосується часу та обставин зародження повстанської організації в Холодному Яру. Йдеться про події 1917 р. в селі Мельники, пов'язані з конфліктом місцевих мешканців із монахинями Мотронинського монастиря. Джерела доводять непричетність родини Чучупаків до його врегулювання, всупереч сімейним легендам та історіографічній традиції. Мова саме про 1917 р.

На сторінках книжки увагу приділено історії формування та бойового шляху куреня, а згодом полку гайдамаків Холодного Яру, та його участі у воєнних операціях армії УНР 1919 р. Проаналізовано також епізоди стосунків холодноярців із махновцями та григор'євцями.

Інші маловідомі сюжети, яких автор торкається в книжці, пов'язані з датою загибелі Василя і Петра Чучупаків та арешту Свирида Коцура — отамана Чигиринської республіки, запеклого супротивника холодноярців. Тут читач більше дізнається про Остапа Копцюха — автора проекту конституції, укладеної в Холодному Яру в червні 1919 р.; про легендарного отамана Богдана, чие прізвище в контексті цікавих особливостей повстанської війни не раз згадується на сторінках роману «Холодний Яр», однак і досі не було встановлено його справжні ім'я та прізвище. Висвітлено буде й історію Бондарука — учасника з'їзду отаманів у Холодному Яру навесні 1921 р., який мало не закінчився герцем між Бондаруком та смілянським отаманом Яковом Водяним — автором п'єси «Холодний Яр».

Детальніше буде розкрито маловідомі сторінки біографії генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка. Саме його особистість відіграла фатальну для отаманів

роль під час операції чекістів проти залишенців під назвою «Заповіт». Окрім А. Гулого-Гуленка тут висвітлено діяльність отамана Чорного лісу Пилипа Хмари, Костя Пестушка — наймолодшого отамана Холодного Яру та його Олександрійської повстанської повітової дивізії; Якова Мамаєва-Щириці, Автонома Чучупака та інших учасників повстанської війни в Холодному Яру проти російських окупантів.

Узагальнюючи все відоме та дискусійне про Холодний Яр, автор намагався уникати переписування загальновідомих фактів, тому інформацію про відомих отаманів та епізоди повстанської війни на цих теренах подано стисло й лаконічно.

Звісно, неможливо обійтися без цитування роману Юрія Горліса-Горського «Холодний Яр». Безумовно, це додає тексту колориту і дозволяє краще відчувати атмосферу повстанської боротьби в Холодному Яру, безпосереднім учасником і яскравим оповідачем якої став автор цієї легендарної книжки.

Про вплив Холодного Яру на сучасний період війни України за незалежність теж варто згадати: читач побачить зв'язок поколінь учасників визвольної боротьби 1917–1922 рр. із сучасними героями російсько-української війни, у чиїх серцях палає незгасимий вогонь з Холодного Яру, з тими, для кого Холодний Яр став прикладом жертвовної боротьби, коли «невеликі числом, але сильні духом можуть боротися з незрівнянно чисельнішим та краще озброєним ворогом!»¹.

¹ Тут і далі цит. за виданням: Горліс-Горський Юрій. Холодний Яр : роман / Юрій Горліс-Горський ; передм. Іллі Рудійка. — Київ : Віхола, 2024.

Вступ

Холодний Яр — цілий пласт української історії, що сполучає в одну цілість кілька поколінь борців за незалежність України, «це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України», — писав Юрій Горліс-Горський про один із потужних центрів українського повстанського руху XVIII–XX ст. Легендарна історія Холодного Яру охоплює значні періоди нашої історії. Один із більшовиків помилково стверджував, що «Холодний Яр, збудований ще у часи Запорозької Січі»². Насправді перші укріплення в Холодному Яру виникли на основі одного зі скіфських городищ. Вали давніх городищ вражали та досі вражають усіх, кому їх доводилося бачити. «Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Якись таємничі загороди, навіть

² Козельський Б. Шлях зрадиництва й авантур (Петлюрівське повстанство). — Харків, 1927. — С. 74-75.

електричні (!)... Важкі гармати, “які стріляють на сорок верстов!”... Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевиків, ні денікінців, нічого не могли йому зробити...» — такими були перші враження Юрія Горліса-Горського від побаченого в Холодному Яру, куди він потрапив як старшина Запорозької дивізії під час Першого зимового походу армії УНР у лютому 1920 р.

Не менш яскравими були емоції від холодноярських теренів в Івана Курова — московського окупанта, який побачив Мотронинський монастир восени 1920 р., коли прибув туди для боротьби з холодноярськими повстанцями: «Подібної фортеці за шість років війни не бачив»¹.

Географічно Холодний Яр охоплює терени на межі сучасних Черкаської та Кіровоградської областей (від першої — частини Кам'янський і Черкаський райони та практично повністю Чигиринський, від другої — частина Кропивницького). Нерідко Холодний Яр як місцевість та терени повстанської боротьби помилково ототожнюють виключно з Черкащиною, що значно звужує розуміння Холодного Яру як природного й історичного феномену. За однією з версій система глибоких ярів завдовжки понад 200 км у Центральній Україні утворилася внаслідок падіння величезного метеорита кілька мільйонів років тому, науковці назвали його Бовтиським.

«В адміністративно-територіальному розрізі Холодний Яр — це 20 сіл та 12 хуторів на правому березі Дніпра на площі у 30 тис. гектарів, які розташовані на Холодноярському плоскогір'ї, оточеному Холодно-

¹ Холодний Яр. — Харків, 2017. — С. 360.